

A TÖRTÉNELEM MÓRESRE TANÍTÁSA

K. HORVÁTH ZSOLT

Takács Ádám:

Az idő nyomai

Michel Foucault és a történelem problémája

Kijárat, Budapest, 2018. 184 oldal, 2000 Ft

FOUCAULT MAGYARORSZÁGON: SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

1989 harmincadik évfordulóján teljes joggal esik egyre több szó a rendszerváltás többnyire elhanyagolt társadalmi következményeiről. Ám az átmenetről alkotott képünkben az is ugyanígy hiányzik, hogy miként alakult át a humán és társadalomtudományos kutatás és a felsőoktatás tartalma. Ezen belül ugyancsak lényeges kérdés az, hogy a hírtelen megszaporodó fordítások hogyan tették hozzáférhetővé a humán és társadalomtudományok iránt érdeklődők számára a klasszikusokat és a nagy hatású kortárs elméleteket. Nem mintha 1989 előtt ne jutott volna el megannyi klasszikus könyv vagy szerző a vasfüggöny mögé, csakhogy az adott szakterület művelőin túl igazán komoly hatást mégsem váltott ki. És nem pusztán az oly sokszor szóvá tett idegennyelv-tudás híján. Hiszen a fordítás egyszersmind kulturális praxis is, amely egy-egy szerzőt vagy művet mintegy bevezet, megismertet, könnyebben tesz hozzáférhetővé egy másik kultúrában. A fordítás nem pusztán egy-egy szöveg technikai jellegű átültetése egy másik nyelvre, hanem olyan komplex gyakorlat, melynek során a fordítónak éppúgy megoldást kell találnia a nyelvi nehézségekre, mint ahogyan fel kell tárnia az adott textus mélyszemantikai rétegeit is, hogy az olvasó dekódolhassa a szöveg elméleti, politikai, ideológiai, esztétikai előfeltevéseit. Hogyan változott meg tehát a fordítások nyomán a tudomány gyakorlata Magyarországon?

A rendszerváltás ily módon nemcsak gazdasági és politikai, de kulturális és tudományos értelemben is változást hozott. Egyik következménye volt az az elméleti boom, amelyet az váltott ki, hogy a hazai humán és társadalomtudományok művelői mintegy „be akartak hozni valamit” abból, amit a nyugat-európai és észak-amerikai társaik a második világháború utáni időszakban felhalmoztak. A második világháború borzalmából kikeményítő nyugati világ, miközben a gyarmatain tovább folytatta a háborút, saját társadalmán és önmagán úgy próbált segíteni, hogy komoly összegeket fordított az okta-

tás bővítésére és ezzel összefüggésben a humán és társadalomtudományos kutatásra. A háború utáni politikai elit hitt ugyanis abban, hogy a kultúra és a tudomány demokratikus hozzáférhetővé tétele jobbá teszi az embert. 1945 után, az „újjaépítéshez és a Marshall-tervhez kapcsolódó gazdasági fellendülés, a tudományos és egyetemes ideálok felelevenítése és [...] a modern társadalmak jobb megértésének szándéka magyarázza – Gérard Noiriel szerint – az interdiszciplinaritás jegyében született új intézmények [...] megszaporodását”.¹

A humán és társadalomtudományok döbbenetes intellektuális és intézményes gazdagodása, bővülése nyilván nem választható el attól a törekvéstől, amelynek nevében magánalapítványok és kormányzatok komoly összegeket fektettek annak megismerésébe, hogyan és miért rontott önmagára és az érdekszférájába tartozó világra a nyugati világ.

„Nemzedékem történéseinek – írja François Furet – boldog élete volt. Könnyen találtak egyetemi állást, volt idejük olvasni és írni, jó sajtójuk volt Franciaországban csakúgy, mint külföldön, valamint viszonylag egynemű közeget alkottak, s maguk között inkább jó, mint rossz viszonyokat ápoltak.”²

1 ■ Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”*. Ford. Czoch Gábor et al. Napvilág, Bp., 2001. 116–117. old.

2 ■ François Furet: *L'Atelier de l'histoire*. Flammarion, Paris, 1982. 5. old.

3 ■ Lásd Michel Foucault: *Remarks on Marx. A Conversation with Duccio Trombadori*. Semiotext(e), New York, 1991. 90–91. old.

4 ■ Franciaországban a baloldali értelmiség kiábrándulása egyértelműen az 1956-os magyar forradalomhoz datálható, s általános vélekedés, hogy a strukturalizmus felívelése voltaképpen egyfajta tudományos-intellektuális menekülés volt. Vö. François Dosse: *Histoire du structuralisme. Le champ du signe, 1945–1966*. La Découverte, Paris, 1992. 1. köt., 196. old. Lásd még François Furet: *A francia értelmiség és a strukturalizmus*. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2007. 363–376. old.

5 ■ Michel Foucault: *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Paris, 1966. 221. old. Magyarul: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Ford. Romhányi Török Gábor. Osiris, Bp., 2000. 237. old.; Hankiss Elemér: *Bevezetés*. In: uő (szerk.): *Strukturalizmus*. Európa, Bp., 1971. 1. köt. 15. old.

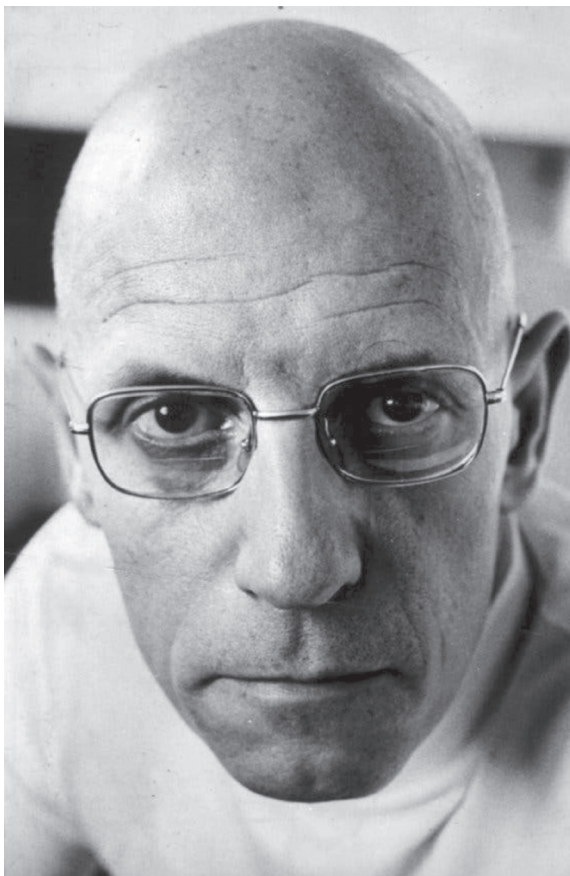
6 ■ A hazai lehetőségekről: Bevezeky Gábor: *A strukturalizmus Magyarországon: 1969, 2000, 18 (2006)*, 4. szám, 64–76. old.

7 ■ Takács József: *A kultusz kutatás és az új elméletek*. In: uő: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Kijárat, Bp., 2007. 117–136. old.

A humaniorák ilyen jellegű fejlődése a hidegháború miatt térségünket nem érinthette, és a vélt „felzárkózás” reménye csak a Fal leomlása után sejlett fel. Azt, hogy a hidegháború alatt milyen félreértések éltek a két érdekszférához tartozó, azaz a „nyugati” és a „keleti” értelmiségen belül, jól megvilágítja Michel Foucault két anekdotája. Az egyik esetről első kézből értesült: egy filozófust meghívtak Csehszlovákiába, hogy a nyugati marxista kultúráról beszéljen. Ám ő inkább a marxizmus és a strukturalizmus közötti eszmei különbségekről beszélt, azt gondolván, ezzel párbeszédet kezdeményez a két tradíció között. Sajnos ezzel akaratlanul is remek érveket szállított a csehszlovák funkcionáriusoknak, hogy a strukturalizmust reakciós polgári ideológiának minősítve kiakolbólítsák az országból. A másik történet Foucault 1967-es budapesti látogatásával függött össze. Az előadás-sorozat javasolt témái között természetesen a strukturalizmus is szerepelt, Foucault az irányzat kapcsán keletkezett vitákat szeretne volna ismertetni. Ám a strukturalizmusról szóló előadást végül nem az egyetem nagyelőadásjában, hanem a téma obskúrus voltára hivatkozva, az egyetem egyik vezetőjének irodájában kellett megtartania. Az értetlenkedő Foucault-t a tolmács segítette ki, mondván Magyarországon három dologról nem lehet nyilvánosan beszélni: a náciizmusról, a Horthy-korszakról és a strukturalizmusról.³

Foucault amellett érvelt, hogy a strukturalizmus, amely az orosz formalizmus révén mégiscsak a Kelet-Európából származott (ide sorolandó természetesen a prágai Nyelvész Kör és a lengyel „integrális iskola” is), az 1950-es évek második felében a desztalinizáció egyik intellektuális formájaként tűnt fel, és elvben segíthetett volna a kelet-európai értelmiségnek is, hogyan tartson távolságot a hivatalos marxizmustól: vagyis „az” ideológiától.⁴ Ebből a szempontból Foucault egyébként némi analógiát érzékelt a „nyugati” és a „keleti” értelmiség lehetőségei között, amennyiben a strukturalizmus úgy próbálta felélénkíteni a marxizmuson kívüli gondol-

kodási formákat, hogy nem volt irracionális, a dogmatikus marxizmusra sem lehetett visszavezetni, és nem is a jobboldalról érkezett. Nyilván nem véletlen, hogy Foucault a strukturalizmust nem módszernek, hanem a „modern tudás éber és nyugtalan tudatának” nevezte, miközben a marxista Henri Lefebvre meglehetősen rosszállással egybekel mellett „technokrata ideológiának” minősítette.⁵



A strukturalizmus körüli értelmezések, félreértelmességek és beleértelmességek jól jelzik, hogy egy-egy szellemi irányzat, törekvés vagy mozgalom eszmetörténete – különösen a hidegháború időszakában – bajosan írható le egyetlen nézőpontból, egyetlen kontextus foglyaként. Sokkal érdekesebb a *térbe* vetíteni, és mintegy szét-szórta hatástörténetként felfogni, a lokális értelmezések és félreértések helyi értékét nyelvenként és kultúránként számba venni.⁶ Így már korántsem tűnik olyan egyértelműnek a „lemaradás” sokszor hangoztatott tézise, amelyet mi, kelet-európai értelmiségiek olyannyira szeretünk hangoztatni. Nem mintha 1989 környékén vagy napjainkban minden rendben volna, de a centrumból kiinduló értelmezések és önértelmezések sokszor torzítanak. Takáts József eszmetörténész és irodalomkritikus ezt

nevezte (Mészáros Sándor kifejezését átvéve) 1989 után a „lépéstartás tornatanári retorikájának”, melynek nevében az akkori kelet-európai értelmiség az imént vázolt tudományos eredményekhez óhajtott „felzárkózni”. Ám bármennyire igyekezett is a hazai közeg a nyugati vitákat ismertetni – fűzi hozzá Takáts –, a válogatott kötetek és tematikus folyóiratszámok a vitáknak gyakran csak az egyik felét mutatták be, így akaratlanul is apologetikusak lettek.⁷ A külföldi ösztöndíjak, nemzetközi pályázatok, könyvkiadási támogatások, új folyóiratok és infrastrukturális fejlesztések mellett az „utolérés” egyik formájául a fordítások és adaptációk szolgáltak, továbbá bizonyos tudományos teljesítmények, megközelítések és iskolák importja. Kis túlzással, akkor minden „új” volt: a hermeneutika, a dekonstrukció, a posztstrukturalizmus, a strukturális, a kulturális és a történeti antropológia, a képtudomány, a kommunikációelmélet

és így tovább. Nyilvánvaló, hogy a világban ezek nem jelentettek sem újdonságot, sem egyidejű tudományos és kritikai törekvéseket, de 1989 után, Magyarországon a felzárkózás jegyében ezek az irányzatok mégis „összecsúsztak”.

A globális történelem képviselői által azóta feltárt útfüggőség és kényszerpályák ismeretében ma már sokak arcán mosolyt fakaszthat ez a törekvés, amelyek pozitív pátoszából *ott és akkor* a szellemi átvétel és adaptáció mégis megvalósult, nem egy új intézmény és nem utolsósorban fordítás született. Ezt a véleményemet fenntartom, még ha tudom is, hogy a humán és társadalomtudományos átültetések egy része bizony nem sikerült túl jól.⁸ Nyilván nem véletlenül kaptak a kérdéses szövegek fordítói egy időben hideget-meleget (de leginkább csak hideget) a *BUKSZ Szövegek és fordítások* rovatában. Az egyik nehezen fordítható szerző Michel Foucault volt, akinek az első, magyarul *Felügyelet és büntetés* címen megjelent munkája javarészt sajnos valóban olvashatatlan (mindmáig, hiszen új fordítás azóta sem látott napvilágot).⁹ Megint könnyű lenne a korai fordításokon évtizedekkel később élcelődni, ám én inkább azt javaslom, hogy Foucault fordításának, fordíthatóságának kérdésén túl vegyük tekintetbe azt is, hogy akkor még hiányoztak az életmű főbb problémáinak hazai filozófiai, történeti, szociológiai, irodalomelméleti értelmezései.¹⁰ Ennek következtében az 1990-es évek második harmadáig Foucault úgy vált tananyaggá az egyetemi kurzusokon, hogy sok hallgató számára a kezdeti fordítások jelentették az első benyomást. Ennek negatív összhatása szinte leírhatatlan: Foucault nemegyszer sodró lendületű retorikájának, költői neologizmusainak, barokkos mondatainak botladozó, dadogó magyarítása jobb esetben elvette a diák kedvét az olvasástól, rosszabb esetben arra a következtetésre juttatta, hogy a szöveg – ird és mondd – tökéletesen értelmetlen.¹¹

A helyzet az ezredforduló környékén kezdett megváltozni. Ha időrendbe szedjük Foucault három hazai monográfiájának munkáit, akkor Sutyák Tibornak a *Michel Foucault gondolkodása* című átfogó igényű munkáját, Cseke Ákosnak a kései Foucault-ról írt nyolc évvel későbbi monográfiáját kell megemlítenünk. Takács Ádámnak az itt tárgyalt, Foucault történelemfilozófiájáról írt kötete zárja a sort.¹² Ám ez az egyszerűsített könyvészet annyiban meglepetést okoz, hogy Takács Ádám 1998-tól folyóiratokban, tanulmánykötetekben tette közzé a foucault-i történelemfelfogásról, a szubjektum és a szubjektíváció problémájáról, a biopolitikáról, a filozófus módszeréről és tematikáiról szóló fejtegetéseit, így a most megjelent kötete e két évtizedes, Takács gondolkodásában vissza-visszatérő – és reményeim szerint: részéről le nem zárt – problematikának a gyümölcse. Bizonyos vagyok abban, hogy az időközben megszoruló értelmezések, Foucault gondolkodásának – hazánkban leginkább talán az irodalom- és társadalomtörténet területén – gyümölcösöző hatása

visszahatott a fordítások minőségére is: a Collège de France-beli előadásoknak az utóbbi években megjelent, értő magyarításai (Berkovits Balázstól, illetve Cseke Ákostól) igen magas színvonalúak.¹³ Ám az egyes értelmezésekkel együtt a Foucault-korpusz is jelentősen átalakult, bizonyosan több mint duplájára nőtt, így maguknak az értelmezéseknek is van történetiségük, mert nem mindegy, hogy filológiai szempontból *mikor mi* volt hozzáférhető Foucault archívumából.

A SZERZŐ HALOTT, AZ ÉLETMŰ ELEVEN: A POSZTUMUSZ FOUCAULT KONSTRUKCIÓJA

A filozófus 1984-ben bekövetkezett halála után két évvel közeli barátai, kollégái (François Ewald, Yves Duroux, Jacques Lagrange, Pierre Lascombes, Arlette Farge, Paul Rabinow) és Christian Revon ügyvéd létrehozták a Michel Foucault Központot, mégpedig azzal a nem titkolt céllal, hogy összegyűjtésük és archiválják a filozófus roppant gazdag életművét. A Foucault által jóformán munkahelyként használt Bibliothèque du Saulchoirban készített munkajegyzetektől a világ sok pontján tartott előadások szövegén át az interjúk, beszélgetések, alkalmi megnyilatkozások összegyűjtése volt az elsődleges cél.¹⁴

Jóllehet közismert Foucault intelme – „nincs posztumusz publikáció” –, az örökséget gondozó barátok 1994-ben *Dits et écrits* címmel négy kötetben megjelentették az összegyűjtött anyagot.¹⁵ Persze már akkor tudható volt, hogy ez a kiadás természetesen nem tartalmazza *A szexualitás története* negyedik, befejező kötetét (melyre minden érdeklődő léleg-

8 ■ Berkovits Balázs: Reading Foucault in Hungary. In: Szabari Vera et al. (szerk.): *Vita publica. Tanulmányok Rényi Ágnes tiszteletére*. ELTE TáTK, Bp., 2015. 33–40. old.

9 ■ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Gondolat, Bp., 1990. A magyar megjelenésről lásd Klaniczay Gábor: Foucault és büntetése. *BUKSZ*, 3 (1991), 1. (tavasz) szám, 20–27. old.

10 ■ Lásd *A modernség politikai-filozófiai dilemmái – a felvilágosodáson innen és túl. Michel Foucault írásaiból*. Szerk. és ford. Szakolczay Árpád. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Bp., 1991.

11 ■ Ez a barokkos stílus még a francia anyanyelvűeknek is zavarba ejtő lehet, lásd Maurice Blanchot: *Michel Foucault tel que je l'imagine*. Fata Morgana, Paris, 1986. 11. old.

12 ■ Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2007.; Cseke Ákos: *Igaz szó, igaz élet. A kései Foucault és az igazság története*. MMA–L'Harmattan, Bp., 2015.

13 ■ Michel Foucault: *A rendellenesek. Előadások a Collège de France-ban (1974–1975)*. Ford. Berkovits Balázs. L'Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék, Bp., 2014.; Michel Foucault: *Az igazság bátorsága: önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban, 1984*. Ford. Cseke Ákos. Atlantisz, Bp., 2019.

14 ■ Vö. Jérôme Rousse-Lacordaire: Bibliothèque du Saulchoir. *Bulletin des Bibliothèques de France*, 48 (2003), 6. szám, 48–51. old.; David Macey: *The Lives of Michel Foucault. A Biography*. Verso, London, 2019. 448. old.

15 ■ Daniël Defert et al.: *Présentation de l'édition de 1994*. In: *Dits et Écrits, 1954–1975*. Gallimard, Paris, 2001. 1. köt. 10. old. Magyarul részben e kötetekből két válogatás is megjelent:

zet-visszafajtvá várt). Mégsem szabad alábecsülnünk a *Dits et écrits* értékét. Jóval a megjelenése előtt ugyanis Gilles Deleuze mutatott rá arra, hogy Foucault beszélgetései, interjúi mintegy *meghosszabbítják* a könyvei történeti problematikáját, kapcsolatokat teremtenek a jelennel. Így járulnak hozzá kortárs világunk filozófiai konstrukciójához, legyen szó örületről, bűnhődésről, szexualitásról vagy éppen subjektivitásról.¹⁶ Pierre François Moreau pedig azt hangsúlyozta, hogy a kiadványból egyrészt kibomlik Foucault intellektuális életrajza, másrészt az őt személyesen már nem ismerők is képet alkothatnak értelmiségi habitusáról, politikai megnyilatkozásairól.¹⁷

A *Dits et écrits* publikálását követően már többé-kevésbé logikusnak tűnt, hogy kiadják Foucault Collège de France-i óráinak leíratait is, ahol megválasztását és székfoglalóját követően 1970-től adott elő. A kurzusok pedig aktuális kutatásának ismertetését és megvitatását foglalták magukban. Az előadások hangfelvételei azzal kecsgettek, hogy – a beszélgetésekhez hasonlóan – látni engedik egy-egy foucault-i gondolat megszületését és kifejlését. Az élőnyelvi forma megkönnyítette, hogy a kiadott művek sajátos nyelvi univerzuma és sodró gondolatmenetei „mögé lásson” az olvasó. A két legismertebb francia könyvkiadó, a Gallimard és a Seuil, valamint az egyik legnagyobb presztízsű humán és társadalomtudományi kutatóegyetem, az École des Hautes Études en Sciences Sociales vállalta a sorozat kiadását, a szerkesztésben tevékeny részt vállalt a Michel Foucault Központhoz kapcsolódó egyesület. Az 1997 és 2015 között megjelent, 13 szemesztert, azaz kötetet magában foglaló sorozat kiadása némileg

új problémákkal szembesítette a szerkesztőket. Mit kezdjenek az élőbeszéd szükségszerű ismétléseivel, pontatlanságaival, továbbá az előadó köhögésével vagy a hallgatóság nevetésével? Az egyik szerkesztő, Daniel Defert úgy fogalmazott, hogy végül is eltekintettek az ilyen „etnográfiai jellegű” kiadástól, ennek áráként azonban a stilisztikai javításokon túl szelektálni, húzni is kellett a szövegből.¹⁸ Csakúgy, mint a *Dits et écrits* esetében, az elsődleges itt is az a pedagógiai cél volt, hogy az előadások leíratait a korábban megjelent könyvek előtanulmányaiaként, paratextusaként vagy akár kommentárjaként is olvasni lehessen.¹⁹

Amikor 2012 őszén, a Bibliothèque Nationale de France 3,8 millió euróért megvásárolta Michel Foucault teljes, mintegy 37 ezer tételből álló irathagyatékát, már sejtethető volt, újabb művek következnek.²⁰ Természetesen mindenki *A szexualitás története* befejezett, de nem autorizált negyedik kötetére, a *Les aveux de la chair* megjelenésére vár. Az igazat megvallva, már 2011-ben, egy Foucault életművének különböző szövegrétegeit, stílusregisztereit – a kiadott könyvek, illetve alkalmi megnyilatkozások, beszélgetések, Collège de France-előadások fényében – vizsgáló cikkben felmerült a várva várt utolsó kötet megjelentetésének lehetősége. Mivel Foucault életművét a szüntelen írás és könyvtári kutatás, pontosabban a kettő közötti oszcillálás rendkívül nyitottá, sőt lezárhatatlanná tette, az az érzésünk keletkezhet, hogy még egy könyv érkezik. Ha a komoly, elismerő kritikákat kiváltó interjúk, beszélgetések (*Dits et écrits*) és a Collège de France-beli előadások nyomvonalán továbblépünk, akkor – minden szerzői tilalom ellenére – logikusan nyílhatna meg az út a *Les aveux de la chair* kiadása előtt is. Am köztudott, hogy ennek közlését Michel Foucault megtiltotta, családja, a jogörökösök, a Michel Foucault Központ, valamint a Gallimard kiadó pedig ezt tiszteletben tartotta, így e mű volt 2011-ben az az „eljövendő kötet” (*livre à venir*), amely az életmű bámulatos nyitottságát fenntartotta.²¹

Ahhoz képest, milyen felfokozott várakozás előzött meg szinte minden új publikációt, viszonylag sokáig sikerült titokban tartani azt, hogy a Foucault-archívum megvásárlását követően az örökösök már nem gördítettek akadályt a befejezett, de nem autorizált kötet kiadása elé. Tudtommal Foucault ismert biográfusa, Didier Éribon jelentette be 2017. november 27-én twitteren, hogy a következő év február 8-án a boltokba kerül. A kézirat és átírt gépiratváltozata valóban távol állt a publikálható minőségtől. Kézirata kiadói átíratát Foucault már nem tudta átolvasni, ellenőrizni, a korrekciókat rávezetni, így voltaképpen e két szövegváltozat Frédéric Gros filozófus által szerkesztett, sajtó alá rendezett változata alkotja a *Les aveux de la chair* kiadását.²²

Jelenleg körülbelül így néz ki filológiai szempontból az egyre terebélyesedő Foucault-archívum, s a mából visszatekintve már jobban érthető, hogy

Michel Foucault: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*. Vál., ford. Romhányi Török Gábor. Pallas Stúdió – Attraktor, Bp., 1998.; Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Szerk. Sutyák Tibor, ford. Kicsák Lóránt, Angyalosi Gergely, Erős Ferenc. Latin Betűk, Debrecen, 1999.

16 ■ Gilles Deleuze: *Foucault*. Minuit, Paris, 1986. 122. old.

17 ■ Pierre François Moreau: *Sur les Dits et Écrits*. In: *Lectures de Michel Foucault*. ENS, Paris, 2003. 3. köt. 11–15. old. Lásd még Paul Veyne: *Foucault. Sa pensée, sa personne*. Albin Michel, Paris, 2008.

18 ■ Guillaume Bellon: „Je crois au temps”. Daniel Defert, légataire des manuscrits de Michel Foucault. *Recto/Verso*, 2007. 1. szám. <http://www.revuerectoverso.com/IMG/pdf/DanielDefert.pdf>

19 ■ Jean-François Bert – Jérôme Lamy: Michel Foucault „inédit”. *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, 140 (2019), 1. szám, 149–164. old.

20 ■ Eric Aeschmann – Isabelle Monnin: *Le trésor retrouvé du philosophe Michel Foucault. Le Nouvel Observateur*, 2012. november 9.; Raphaëlle Rérolle: *Archives à vendre ou à laisser?* *Le Monde*, 2012. december 20.

21 ■ Philippe Artières et al.: *Dans l'atelier de Michel Foucault*. In: Christian Jacob (dir.): *Lieux de savoir 2. Les mains de l'intellect*. Albin Michel, Paris, 2011. 944–962. old.

22 ■ Frédéric Gros: *Avertissement*. In: Michel Foucault: *Histoire de la sexualité, 4. Les aveux de la chair*. Gallimard, Paris, 2018. I–XI. old. Az előzményekre lásd Michel Foucault – Richard Sennett: *Sexuality and Solitude. London Review of Books*, 3 (1981), 9. szám, 3–7. old.; Michel Foucault: *Le combat de la chasteté. Communications*, 1982. 35. szám, 15–25. old.

a korai fordítások félsikereit miért nem lehet kizárólag nyelvi-fordítási nehézségekkel magyarázni. A Collège de France-beli előadások kiadása lezárult, a Gallimard és a Seuil folytatja Foucault egyetemi órái leiratának kiadását: 2018 novemberében látott napvilágot egy 1964-ben, Clermont Ferrand-ban, valamint egy 1969-ben, Vincennes-ben, a kísérleti egyetemen megtartott kurzus leirata.²³

MEGSZAKÍTANI, SZÉTTÖRNI, FELSZABDALNI: TÖREKVÉSEK A „JELEN TÖRTÉNELMÉÉRT”

Foucault-nak a történelemtől alkotott nézeteit talán azzal a *bon mot*-val lehetne bevezetni, hogy a történelem maga túl komoly dolog, semhogy értelmezését csakis történészekre bizzuk. Ugyanakkor a Jean-Paul Sartre-ral 1968-ban folytatott vitája nyomán az is egyértelművé vált, hogy a történelem konstrukciója nem lehet pusztán a filozófus műve sem. Közismert, hogy Sartre azt vetette Foucault szemére, hogy műveiben „elhanyagolja és megveti a Történelmet”; mármint a magyar fordításban nagybetűs történelmet. Foucault állította, hogy a történészek ezt sosem rótták fel neki, mégpedig azért nem, mert amit ő „megölt”, az csak a történelemtől alkotott *filozófiai mítosz* volt (és e munkájával voltaképpen elégedett is volt). „Épp ezt akarom megölni, nem a történelmet általában. Nem a történelmet öljük meg, hanem a *filozófusoknak szánt* történelmet (*l’histoire pour philosophes*).”²⁴ Ahogy egy másik fontos szöveghelyen fogalmaz, a történeti érzéknek meg kell szabadulnia a történelem feletti történelemtől (*l’histoire supra-historique*).²⁵ Egy évvel később, *A tudás archeológiája* című munkájának bevezetőjében már részletesebben is kitért a történeti megismerés problémájára, s – szemben az idézett interjúval, ahol megnevezi Marc Blochot, Lucien Febvre-t – anonim módon ugyan, de eléggé jól azonosíthatóan beszél arról a döntő hatásról, amelyet az Annales-iskola és a *nouvelle histoire* gyakorolt rá.²⁶

Ám ezek a többé-kevésbé tudatosan „elszört” jelek és utalások sem indokolják azt, hogy a korántsem egységes foucault-i életmű kritikai apparátusát egyetlen koherens szempontrendszerbe szervezzük. Takács Ádám könyvének sem az a célja, hogy az életmű különböző korszakait és módszereit összevonja, összeolvassa, hanem az, hogy tematikus elemzés tárgyává tegye Foucault empirikus történeti kutatómunkáját és a „történelem”, valamint az „idő nyomai” kapcsán filozófiai absztrakcióját. Ezt a beállítást tükrözi könyvének szerkezete is: mintegy kétharmada Foucault-nak a jelen történelméről alkotott nézeteit ismerteti, egyharmada pedig gyakorlati filozófiájának működésmódját tárja fel a biopolitika és a drogkérdés kapcsán. Foucault valamennyi megjelent munkája történeti anyaggal dolgozik, ugyanakkor ebből nem következik, hogy a még életében megjelent művekből és a posztumusz megjelent interjúkból és előadásokból mintegy „kihúzható” volna egyetlen jól elkülöníthető történelemfilozófiai szál. Olyan

szál, amelyre rámondhatnánk: nos, ez Michel Foucault történelemfilozófiája. Takács Ádám véleménye a „nyitott mű” koncepciójához áll közel, amennyiben Foucault munkásságának lényegét az empirikus történeti kutatás és a filozófiai elméletalkotás *közötti* műveleti terület kijelölésében, újragondolásában és izgága „felásásában” látja.

Az idő nyomai olvasatában Foucault gondolkodásának lényege, hogy a történelem nem események, tények és adottságok problémátlán egymásra következtetése, hanem *viszonyok* megmunkálása. Mi is egy viszony?

„A viszonyok a »történeti valóság« olyan meghatározását alkotják, melyek hűek maradnak a történelem diszkontinuuus és heterogén koncepciójához. [...] Foucault minden történeti analízisében ilyen viszonyok analízisét és leírását találjuk: formációk, szerkezetek, stratégiák, elrendeződések analízisét, melyek összességében véve a történeti mezőt sokrétűnek mutatják, ahol a különböző viszonyok és viszonyrendszerek minden egyes esetben egy sajátos történeti alakulást reprezentálnak, saját időbeli meghatározottságokkal bírnak, és lokális szükség-szerűségeknek engedelmessékednek.” (67. old.)

Ez az eljárás heurisztikus és felforgató. Nem véletlen, hogy Foucault metodológiai újításai Jean-Paul Sartre-t éppúgy kihozták a sodrából, mint ahogyan a *Felügyelet és büntetés* bíráló Jacques Léonard történészt. Foucault sokkal fajsúlyosabbnak tartotta Léonard kritikai észrevételeit, ennek megfelelő módszertani alázattal válaszolt bírálata. Megköszönte Léonard-nak, hogy félretolta a történész és a filozófus szembeállításának sztereotípiáját, majd meghatározta módszere lényegét:

„Mindazoknak, akik egy *korszakot* szeretnének tanulmányozni – vagy legalábbis egy intézményt egy adott korszakban –, egyebek mellett két szavallal kell számot vetniük: a tényanyag kimerítő

23 ■ Michel Foucault: *La sexualité. Cours donné à l’Université de Clermont-Ferrand (1964)*. Gallimard–Seuil, Paris, 2018.

24 ■ Jean-Pierre Elkabbach: Foucault válaszol Sartre-nak. In: *Strukturalizmus*, 1. köt. 274–275. old. Az eredeti szövegben nincs ilyen ortográfiai különbségtétel a történelem két felfogása között, lásd Jean-Pierre Elkabbach: Foucault répond à Sartre. In: *Dits et écrits, 1954–1969*. Gallimard, Paris, 1994. 1. köt. 666–667. old. (Az én kiemelésem – K. H. Zs.)

25 ■ Vö. Michel Foucault: Nietzsche, la généalogie, l’histoire. In: *Dits et écrits, 1970–1975*. Gallimard, Paris, 1994. 2. köt. 152. old. Magyarul: *A fantasztikus könyvtár*, 88. old.

26 ■ Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István, Somlyó Bálint. Atlantisz, Bp., 2001.

27 ■ Michel Foucault: A por és a felhő. In: *Az Annales*, 440. old. (A fordítást két ponton módosítottam.) A kötet körül képződő vitát fogja össze: Michelle Perrot (dir.): *L’impossible prison. Recherches sur le système pénitentiaire au 19^e siècle*. Seuil, Paris, 1980. Újabban Philippe Artières et al. (dir.): *Surveiller et punir de Michel Foucault. Regards critiques, 1975–1979*. Presses universitaires de Caen, Caen, 2011. *A szexualitás története* első három kötetének kritikáiról lásd Cseke Ákos: *Igaz szó, igaz élet. A kései Foucault és az igazság története*.

kezelésével és a vizsgálat kronológiájának tárgyilagossági felosztásával. Annak, aki ezzel szemben egy *probléma* tárgyalására vállalkozik, másfajta szabályokat kell követnie, [olyanokat, mint] a probléma adottságaihoz illő anyag kiválasztása, a probléma megoldását elősegítő elemek analízisére történő összpontosítás [vagy] a megoldást segítő viszonyok kialakítása. [...] Az egyik tevékenység egy tárgy vizsgálatának szenteli magát, és megkísérli megoldani az abból származó problémákat. A másik egy problémával foglalkozik, és abból kiindulva határozza meg a tárgyterületet, mely kijelöli a megoldáshoz vezető utat.”²⁷

Egyszerűbben fogalmazva, a *Felügyelet és büntetés* egyáltalán nem a börtön történetével foglalkozik, nem a XVIII–XIX. századi bűnözéssel, s végképp nem egy korszakkal, hanem a büntetőrendszer reformjában testet öltő *büntető ész* stratégiáival, illetve arról beszél, hogy mindez hogyan létesít az *emberről* szóló tudást.²⁸ Paul Veyne szerint ez a minden előleges kategorizálást és bevett fogalmi mankót szándékosan elvető módszer Foucault-t „tökéletesen pozitivistá törtenésszé” teszi, mégpedig a maga „tisztá állapotában”, olyanná, aki minden lehetséges „izmust” száműz a szótárából.²⁹

Az idő nyomai első, nagyobb része Foucault-nak a „jelen történelmére” irányuló gondolatait, törekvéseit bontja ki. Nem új keletű belátás, hogy a történelem nem pusztán a múlt időtlen megjelenítése, hanem a múlt és a jelen közötti *viszonyból* fakad. Marc Bloch és Lucien Febvre is ebből indult ki, amikor a történelmet az „időben mozgó ember tudományának” (Bloch), illetve „saját kora gyermekének” (Febvre) tartotta, mivel „minden korszak magának formálja meg történelmi múltja reprezentációját”.³⁰ Am ahhoz, hogy továbbléphetünk, nem elég a múltnak a jelenbeli szerepét, érdekelttségét tisztáznunk, arra is rá kell kérdeznünk: „mi a jelen?” Ebben az értelemben a jelen elgondolása episztemológiai akadályként tűnik fel, így a történelemtudomány akkor tudja tartani

magas reflexiós szintjét, ha nemcsak a múltat, nemcsak a múlt és a jelen közötti viszonyt, de magát a jelent is problematizálja. Amint Takács Ádám egyértelműen rámutat, Foucault-nál a jelen kritikai elgondolása csakis a történelmen keresztül lehetséges, mégpedig úgy, hogy felismerjük a múltban azt, ami jelenbeli önmagunk létrehozásához vezetett.

„A »történelem« kifejezés – így Takács – ebben az összefüggésben tehát nem egy átfogó elméletet takar, nem a történelem filozófiai szintéziséként jelentkezik, mely pusztán a történelemről szóló gondolkodás lenne, hanem a történetiség követelményének megfelelően, olyan gondolkodói praxisként jelentkezik, mely teljes mértékben tudatában van saját időbeli meghatározottságának, és ennyiben maga is a történelemben való gondolkodás.” (18. old.)

E radikális kérdésfeltevés jogosultságát Foucault a filozófiai problematika és a történelmi gyakorlat elválaszthatatlan egységével, szüntelen egymásra utaltságával igyekszik kutatásaiban szavatolni.

Visszakanyarodva Paul Veyne fentebbi meghatározásához, adódik a kérdés: vajon lehetséges-e egy ilyesfajta hiperkritikai módszer, s a jelen problémáinak diagnosztizálásakor vajon nem a legbanálisabb hibát követi-e el a kutató, ha kortárs diszpozíciókat, értékeket, fogalmakat „vetít vissza” a múltba? Foucault metodológiája jóval finomabb annál, semhogy besétáljon az olcsó prezentizmus és a könnyű finalizmus csapdájába. Sőt, voltaképpen éppen ezekkel száll vitába, mert a jelen egyáltalán nem magától értetődő jelenség, sőt, maga is a – történelem útján – megoldandó *probléma*. El kell vetnünk, hogy a jelen olyan minőség volna, amelyhez közvetlenül hozzáférhetünk. Voltaképpen az is történelmi, ami közvetlenül adódik; erről szólnak a XIX–XX. század fordulójának azok a nagy társadalomelméletei, amelyek számolnak a kollektív képzetek, a tradicionális legitimitás, a rítus, a mimézis, a kollektív emlékezet, a rutin szerepével. Am a jelen „evidenciája” önmagából nem érthető meg, hisz az nem a jelenből, hanem éppenséggel a múltból származik. Vagyis Foucault ebből a szempontból akaratlanul is egy követ fúj a szociológia klasszikusaival. Am a látszat mégiscsak csal, hiszen a jelen magától értetődősége csak *Az idő nyomai*ban „megélt jelenként” kezelt jószágra érvényes. Ettől radikálisan különbözik a „gondolt jelen” fogalma. Takács Ádám nyomán az így előállt háromszögletű pontot (megélt jelen, gondolt jelen, [gondolt] múlt) úgy kell elképzelnünk, hogy a múlton keresztül átszűrte, gondolt jelen teszi egyáltalán lehetővé, hogy a megélt jelent reflexívvá tegyük: „Foucault számára a »jelen története« egyetlen mondatban összefoglalva azt jelenti: elgondolni a jelent a múlt közvetítésével a jelen ellenében.” (26. old.)

Az idő viszonyformáit illetően pedig kulcskérdéssé válik *A tudás archeológiájának* központi problémá-

L'Harmattan, Bp., 2015. 26–64. old. Cseke Ákos is megjegyzi, hogy az alapmunka köré sorolható interjúk és előadások módosítják e képet, amennyiben Foucault-t nem a szexualitás története érdekelte, hanem az igazság és az igazmondás formái (uo., 100. old.). A negyedik kötet kapcsán lásd uő: Élt-e szexuális életet Ádám és Éva a paradicsomban? Foucault mint középkorász. *Kultúra & Kritika. A PPKE BTK Esztétika Tanszékének kritikai portálja*, 2019. március 6.: <http://kuk.hu/hu/content/elt-e-szexuális-életet-ádám-és-éva-paradicsomban-foucault-mint-középkorász-0>

28 ■ A késő kapitalizmusra alkalmazott változata: Loïc Wacquant: *A nyomor börtönei. A zéró tolerancia világméretű terjedése*. Ford. Köből Anna. Helikon, Bp., 2001.

29 ■ Paul Veyne: Foucault forradalmasítja a történetírást. In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a 20. században*. L'Harmattan–Atelier, Bp., 2004. 147–186. old.

30 ■ Marc Bloch: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Ford. Babarczy Eszter, Kosáry Domokos, Pataki Pál, utószó Benda Gyula. Osiris, Bp., 1996. 26. old.; Lucien Febvre: *Le problème de l'incroyance au XVI^e siècle. La religion de Rabelais*. Albin Michel, Paris, 1947. 29. old.

ja: a kontinuitás és a diszkontinuitás. Foucault úgy fogalmaz, hogy a *nouvelle histoire* történészei számára – távolodva ezzel a XIX. századi, a folytonosság politikáját képviselő nemzeti történetírástól – rendkívül fontossá vált a diszkontinuitás beékelése a történeti konstrukcióba; ám a fentebbi belátások nyomán adódik a kérdés, hogyan jelenik meg ez a múlt és a jelen viszonyát illetően a filozófiában. Választ erre megint csak a jelen két formájának izolálása ad: a megélt jelen és a múlt közötti gondtalan folytonosság vélelmzése roppant könnyelművé teheti a kutatót, hisz így mintegy „átjárhatóvá” válna a két időszik, ami a prezentizmus és a fatalizmus szellemi mocsarába vezet. A diszkontinuitás jól hasznosítható eszköz, ha a megélt jelentől való elidegenítésre, eltávolodásra van szükségünk, vagyis a naiv, adott folytonosság elvetése adhat módot arra, hogy a gondolt, ha tetszik, ízig-vérig *konstruált* múlton keresztül ráláthassunk a gondolt, vagyis *létesített* jelenre. Így a gondolt múlt és a gondolt jelen között egyfajta gondolt folytonosságot is létrehozunk, s így végre választ kaphatunk arra a kérdésre, mi volt a múltban az, ami jelenbeli önmagunk létrehozásához vezetett. Erre az értelmezői stratégiára épül tehát az *Örület története*, a *Felügyelet és büntetés*, valamint *A szexualitás története* is, minek következtében zárójelbe kerülnek az olyan fogalmak, mint a „fejlődés”, az „evolúció” vagy az önmagát fenntartó „hagyomány”, hiszen értelmüket veszítik.³¹

A megszokott, bevett fogalmak helyett Foucault újakat vezet be; közülük, legalábbis a történetiség vonatkozásában, az „archeológia” és a „genealógia” változó használatára és kontextuális értékére érdemes kitérni. Béatrice Han franciaül 1998-ban megjelent, klasszikussá vált könyvében Foucault életművét az archeológia és a genealógia használatának függvényében „korszakolja”. Szerinte az előbbihez *A klinikai orvoslás születése* (1963), *A szavak és a dolgok* (1966) és *A tudás archeológiája* (1969), míg utóbbihoz *A diskurzus rendje* (1970), a *Felügyelet és büntetés* (1975), valamint *A szexualitás története* első kötete (*A tudás akarása*, 1976) sorolható.³² Takács Ádám viszont amellett érvel, hogy e két módszer az életművön belül fogalmi szempontból sem teljesen homogén módon van jelen. Míg az archeológiai módszer végigkíséri Foucault pályafutását, addig a genealógia bevezetése az 1970-es évekre datálható, s nagyjából egybeesik a tematikai váltással, amikor is a tudásformákról a hangsúly átkerül a hatalom gyakorlásának helyeire és módjaira. Noha kínálkozna az a lehetőség, hogy a fenti két fogalmat Foucault két korszakához kössük, Takács szerint különbségeik ellenére voltaképpen a jelen történelmének összetartozó segédfogalmi. Az archeológiai módszer azoknak a „diskurzív formáknak és praxisoknak a feltárását és lokalizálását jelenti, melyek mint effektív megnyilatkozások (*énoncés*) egy adott korban vagy területen archívumként fennálltak” (36. old.). A fentiek fényében magától értetődik, hogy az archeológia sem önmagáért vizsgálja a múltat, hanem a jelen

elgondolhatósága érdekében; ezen az értelmezői stratégián alapvetően a genealógia módszerének 1970-es bevezetése sem változtat.

A diskurzus rendje címen adott nevezetes Collège de France-beli nyitó előadástól datálható tehát a genealógia rendszerszerű használata, ami akkor a kritikai módszer ellenpárja volt. A hagyomány kínálta könnyű folytonosság helyett a megfordítás elvét alkalmazva, rámutatott a jelen beszérendjének *származására*, melyet diskurzív eljárások ritkulásaként előálló egyediségként fogott fel. A genealógia pedig a „diszkontinuitás, a specialitás és az exterioritás elvét mozgósítva, részekre bontja, és egyediségükben elemzi ezeket a tudásformákat” (37. old.). Mind a kritika, mind az archeológia, mind a genealógia a *jelen történelmének* nevezett kutatási módszer segédfogalma, mert – habár bizonyos különbségekkel – nagyjából hasonló célt tűznek maguk elé.

„Így kell egymást váltaniuk, egymásra támaszkodniuk és egymást kiegészíteniük a kritikai leírásoknak és a genealógiai leírásoknak. Az elemzés kritikai része a diskurzus bekerítő rendszereihez kapcsolódik; megpróbálja megjelölni, körülfogni a diskurzus szervezési, kizárási és ritkítási elveit. Mondjuk úgy, csak hogy játszunk a szavakkal, hogy egyfajta alkalmazott nyegleséggel dolgozik. Az elemzés genealógiai része ellenben a diskurzus tényleges képződésének soraihoz kapcsolódik; a diskurzus megerősítő képességét igyekszik megragadni, amin nem olyan képességet értek, mely szembeállítható a tagadásával, hanem tárgyterületek létrehozására való képességet, melynek apropóján képessé válunk igaz vagy hamis javaslatokat

31 ■ Roger Chartier: „La chimère de l'origine”. Foucault, les Lumières et la Révolution française. In: uő: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*. Albin Michel, Paris, 1998. 132–160. old.

32 ■ Béatrice Han: *Foucault's Critical Project. Between the Transcendental and the Historical*. Stanford University Press, Stanford, 2002. XIII. old. Továbbá a „szubjektivitás története” címszó alá sorolható *A szexualitás története* 2. és 3. kötete is.

33 ■ Michel Foucault: *L'ordre du discours. Leçon inaugurale au Collège de France prononcée le 2 décembre 1970*. Gallimard, Paris, 1971. 71–72. old. Magyarul: *A fantasztikus könyvtár*, 71. old. (A fordítást módosítottam – K. H. Zs.)

34 ■ Judith Revel: *Le vocabulaire de Foucault*. Ellipses, Paris, 1992. 32–33. old.

35 ■ Ian Hacking: *The Archeology of Michel Foucault*. In: uő: *Historical Ontology*. Harvard University Press, Cambridge, 2004. 83. old.

36 ■ Foucault: *A tudás archeológiája*, 164. old.; Sutyák: *Michel Foucault gondolkodása*, 116–122. old.

37 ■ Az irodalomtörténet például a XVI. század végétől a XVIII. század elejéig tartó időszakot nevezi annak, lásd Alain Viala: *Introduction. Qu'est-ce que l'Âge classique?* In: uő (éd.): *L'Âge classique et les Lumières. Une histoire brève de la littérature française*. PUF, Paris, 2015. 9–12. old. Valamint Frédéric Gros: *Noté sur quelques sens du „classicisme” chez Foucault*. *Revue d'histoire littéraire de la France*, 107 (2007), 2. szám, 307–312. old.

38 ■ Talán Milo elemzi a legbehatóbban a filozófus metaforákkal átitatott nyelvezetét, lásd Daniel S. Milo: *Périodes sans dates: les métaphores de Surveiller et punir*. In: uő: *Tahir le temps (histoire)*. Les Belles Lettres, Paris, 1991. 147–178. old.

állítani vagy tagadni. E tárgyterületeket nevezzük pozitívításoknak; és fogalmazzunk úgy, csak hogy még egyszer játsszunk a szavakkal, hogy amíg a kritikai stílus nem más, mint tudós nyegleség, addig a genealógiai kedély maga a boldog pozitívizmus.³³

Az archeológiai és a genealógiai megközelítés korántsem jelöl annyira különböző gyakorlatokat vagy kutatási irányokat, hogy élesen elkülöníthetők volnának a foucault-i életművön belül. Hiszen a jelen történelmért célzó gondolkodásmód kétfajta, de szorosan összetartozó módozatáról van szó. Az archeológia inkább a múlt – dokumentumok kritikai olvasásán nyugvó – elgondolása (mely persze sosem téveszti szem elől a gondolt jelen perspektíváját), míg a genealógia inkább a hatalom új felfogását és működését kidolgozó eljárásként érthető meg.

„Ennek alapján – összegzi Takács Ádám – a jelenből a múlt felé történő mozgást »archeológiai« a történetileg elgondolt múlt felől a jelen felé vezető mozgást pedig »genealógiai« nevezhetjük, amennyiben ez utóbbi mozzanat megnyitja a gondolt és a megélt jelen közötti kritikai távolságot.” (40. old.)

Az *idő nyomai* felfogásában a jelen történelmének valódi intellektuális tétje az, hogy tapasztalattá tudjon válni a jelenben; az így keletkezett tapasztalatokból kiindulva a jelen tehát reflektálja, eltávolítja, megfosztja evidenciáitól saját diszpozícióit (vagyis a megélt jelent elgondolt jelenné alakítja), végül mindennek nyomán új tapasztalatokat alakít ki.³⁴ Ez a tapasztalat egyszerre önmegalapozó és önigazololó, hisz semmi sem áll tőle távolabb annál, mint hogy adottként volna felfogható. Épp ellenkezőleg, a tapasztalatok ennyiben fikciók, vagyis létesítettek, így a kritikai gondolkodás a megélt és a gondolt jelen közötti meghatározatlan területen munkálkodik. Ám az így előállt kritikai tudás sosem adott és örök érvényű, hiszen a fenti gondolatmenetből logikusan következik, hogy a jelenbeli diszpozíciók eltűnésével, érvényük elvesztésével, valamint újak felmerülésével egy „új jelennel” szembesülünk, melynek az archeológiai és genealógiai vizsgálódást újra el kell végeznie, majd tapasztalattá formálnia. Ezt a dialektikus és a teleologikus szükségszerűségtől vagy a múltat történeti invariánsként felfogó szemlélettől végtelemül idegen, a szüntelen, soha le nem záruló – a megélt jelen, a múlt és a gondolt jelen közötti – értelmező munkát Takács Ádám folyamatos spirális mozgásnak nevezi. Vonzereje kétségkívül a szabadság munkájában, valamint önmagunk izgága megformálásának és újraalkotásának lehetőségében rejlik.

Ahhoz, hogy ez az önmagát kényszerítő gondolkodás megtapadjon, ki kell jelölnie bizonyos pontokat, amelyekhez *képe*st gondolja el másképp a múltat s rajta keresztül a jelent.³⁵ Ennek fényében Foucault meg-

vesztegethetetlen nominalistának mutatkozik, aki a „történeti a priori”, az „evidencia-szakadást”, az „epochét” és hasonlókat a jelenben naivan és közvetlenül adódó, átélt maguktól értetődéseket, rutinokat és szükségszerűségeket, előzetes fogalmakat, korszakokat stb. felfüggesztő megnevezéseknek tekinti.³⁶ Ez a történeti hagyományhoz nem vagy csak esetlegesen (például a „klasszikus kor” korszakmegjelölés átvételében) kapcsolódó törekvés tehát nemcsak elgondolja a múltat, de *meg is nevezi*.³⁷ Ennyiben a filozófus történeti kutatásainak tárgya nem maga a történelem, nem a múlt adottsága, hanem viszonyok feltárása. A viszonyok azonban sem nem adottak, sem nem pusztán retroaktív konstrukciók, inkább olyan összefüggésként gondolhatók el, amely nem volt jelen az akkor élő emberek tudatában, így explicit módon bajosan volna megragadható, Paul Veyne kifejezésével élve inkább a fogalmiságot *megelőző* realitásnak tételezhető.

Újításaiból, reflexív gyakorlataiból fakadóan ez a nominalizmus újabb és újabb kihívások elé állítja a filozófust. Nemcsak a társdiszciplinák képviselőivel konfrontálódik mind az egyes témák (örület, börtön, szexualitás, kórház stb.), mind az *œuvre* szintjén, hanem Foucault saját magát kényszeríti a felmerülő és kifejtett problémák újragondolására, átdolgozására. *Az idő nyomai* tematikusan sorra veszi ezeket a kérdéseket, mint amilyen például az egykori dokumentumok és a kortárs nyelv regiszterei között képződő feszültségnek (melyre Marc Blochtól Carlo Ginzburgig annyi gyakorló történész reflektált), valamint Foucault saját, neologizmusokkal megtűzdelt, sodró retorikáját, expresszív nyelvhasználatának, illetve az egyetemes vagy általános történelemnek a kérdése.³⁸ Az az eddigiekből is kitűnt, hogy a jelen történelmének szüntelen elgondolása lehetetlenné teszi a nagybetűs Történelem jelentésének rögzítését, ám ebből Foucault szerint korántsem következik, hogy ne lenne valamiféle általános történelem. Ez azonban nem keverendő össze a globális történelemmel, amely az elemzés során jóformán minden történeti jelenséget ugyanazzal a léptékkel mér, homogén teret és időt feltételez, ahol minden mindennel összevethető. Ez a beállítódás láthatóan nem egyeztethető össze Foucault módszerével, ezért ő az általános történelem fogalma mellett dönt, mely szavatolja az egyes, akár radikálisan különböző kontextusok és problematikák átjárhatóságát, hiszen nincs olyan partikuláris kontextus, amelynek egyes elemeit ne lehetne legitim módon viszonyba hozni más sajátos kontextusok egyes elemeivel.

Sok előnyük mellett az interdiszciplináris kutatók közismerten örök gondja, hogy az érintett tudományterületek képviselői nemegyszer „kifosztva” érzik magukat. Mégpedig azért, mert az interdiszciplináris kutatás *érinti* ugyan az adott diszciplína főbb problémáit és módszereit, de teljességükben felhasználni nem tudja őket, lévén célja éppen az, hogy heterogén tudásterületeket kapcsoljon össze. Ambár

az interdiszciplinaritás bevett fogalma egyáltalán nem alkalmas Michel Foucault munkájának leírására, hiszen nem pusztán különmű tudásterületeket kapcsol össze, hanem történeti–filozófiai gyakorlatában a tudás új műveleti területeit tárja fel. Ehhez illő hozzátenni, mint Frédéric Gros is megjegyzi, hogy Foucault egyetemi pályája alapvetően a filozófiához tartozik, jóllehet kutatásai szinte kivétel nélkül a történelemhez kötődnek. Komoly jártasságra tett szert a humán tudományok (*sciences humaines*), főként a pszichológia területén, így alakulhatott ki az „ember-tudományok filozófiai történetének” (*histoire philosophique des sciences de l’homme*) foucault-i projektje.³⁹

AZ „ALÁVETETT” ÉS A TÖRTÉNELEM IMMUNRENDSZERE: EGY „TÖRTÉNETI ONTOLÓGIA” FELÉ

Az idő nyomai első részének utolsó fejezete voltaképpen e kutatási terv filozófiai részéről szól, amennyiben Foucault történeti ontológiáját, filozófiai modellalkotását, valamint a szubjektivitás történeti formáit elemzi. Mivel a jelen történelmének kritikai programja folytonosan azzal foglalkozik, hogy „kik vagyunk mi most”, és hogyan váltunk a múlt révén azzá, ami jelenleg vagyunk, Takács Ádám úgy összegzi az így feltett kérdéseket, hogy a filozófus valójában egzisztenciális modelleket alkot:

„Olyan modelleket, melyekben rólunk van szó, ahol bizonyos értelemben saját tudásunk, hatalmi formációink, társadalmi világunk, szubjektivitásunk, röviden saját létünk a tét, amelynek történeti elemzése felvillantja annak jelenbeli határait és esetlegességeit. Ezek a filozófiai belátások modellszerű információt nyújtanak, mert a konkrét történeti elemzések hatékonyságán nyugszanak, de egzisztenciálisak is, mert bennünket önmagunkról tényleges tapasztalatokkal szembenítenek.” (105. old.)

Ám a humán tudományos modellalkotáson túl, Foucault gondolkodásának újítását Takács abban látja, ahogyan történetileg modellezi a létezést. Ennek megfelelően, főként a genealógiailag vizsgált témáknál, maga is úgy fogalmaz, a szakirodalomhoz kapcsolódón, hogy ez esetben jogosult *történeti ontológiáról* beszélni. Foucault erre a legrészletesebben talán a *Mi a felvilágosodás?* című írásában tért ki, ahol egy helyütt egyenesen „önmagunk történeti ontológiájáról” beszél. Hogy ezt pontosan megértsük, fontos tudni, hogy a modernitás Foucault-nál nem korszak, melynek megvan a maga elő- és utótörténete, hanem elsősorban *attitűd*, mely ahhoz hasonlít, amit a görögök *ethos*nak neveztek. E magatartás modellje Baudelaire, aki szerint a modernség

„nem egyszerűen a jelenhez való viszony egy formáját jelenti, hanem egyben olyan viszonyt, amit önmagunk számára kell létrehoznunk. [...]”

Modernnek lenni nem annyit tesz, hogy úgy fogadjuk el magunkat, ahogyan a múlt percek sodrában vagyunk, hanem önmagunkat bonyolult és nehéz munkafolyamat tárgyának (*objet d’une élaboration complexe et dure*) kell tekintenünk.⁴⁰

A Foucault ontológiáját pertraktáló Béatrice Hanra reflektálva, aki az életműben a transzcendentális és az empirikus szempontok keveredését, sőt kidolgozatlanágát teszi szóvá, Takács Ádám elismeri, hogy e kritika nem alaptalan. Annyiban bizonyosan nem, amennyiben a filozófus életműve sem a transzcendentalitás, sem az empiria kategóriáival nem írható le maradéktalanul, mert „a genealógiai-ontológiai megközelítés nemcsak a szubjektivitás egyetemes feltételrendszerét, de a történeti adottságok realitását is kérdőjellel illeti”, emiatt választ igényel az a „felvetés, hogy voltaképpen milyen értelemben beszélhetünk történeti »létről« és »létezőről« Foucault esetében” (108. old.). *Az idő nyomainak* komoly spekulatív érdeme, hogy a szakirodalom megjegyzéseit folytonosan ütközteti, konfrontálja, sőt olykor provokálja a publikált művekből, valamint a paratextust képező interjúkból, beszélgetésekből, előadásokból kihüvelyezhető újabb értelmezésekkel. Takács Ádám úgy látja, hogy sajátos „egzisztencializmusánál” fogva Foucault elkülönül nemcsak Jean-Paul Sartre felfogásától, amelyben a szubjektum ad értelmet a világnak, de a nyelvekhez hasonló formális lehetőségeket vizsgáló strukturalista szemlélettől is. Takács logikusan a *szubjektivitást* és a *diskurzust* állítja a foucault-i történeti ontológia értelmezésének centrumába. A történeti létezés elgondolásakor tehát Foucault – példának okáért *A tudás archeológiájában* – a diskurzust tünteti ki elemző figyelmével, mely mindenfajta tudás és a belőle fakadó gyakorlat előfeltétele, s amelynek létezés módja „alapvetően határozza meg a világhoz való hozzáférés tapasztalatát, anélkül azonban, hogy ő maga saját léteiben visszavezethető volna bármely tapasztalati dimenzióra” (111. old.). Ám a diskurzusnak ez a fajta létmódja korántsem időtlen érvényű, sőt legfőbb jellegzetessége éppen az, hogy minden ízében történeti.

39 ■ Frédéric Gros: *Michel Foucault*. PUF, Paris, 1996. 19. old.; Elisabetta Basso: De la philosophie à l’histoire, en passant par la psychologie: que nous apprennent les archives Foucault des années 1950? *Astérision*, 21. szám, 2019. <http://journals.openedition.org/asterion/4164>

40 ■ Michel Foucault: Qu’est-ce que les Lumières? In: *Dits et écrits, 1980–1988*. 4. köt. 570. old. Magyarul: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái*, 101. old. (A fordítást módosítottam – K. H. Zs.) Lásd még Charles Baudelaire: *A modern élet festője*. In: *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai*. Szerk. Vayer Lajos, N. Újvári Magda, ford. Csorba Géza. Képzőművészeti Alap, Bp., 1964. 129–163. old.

41 ■ Michel Foucault: Le sujet et le pouvoir. In: *Dits et écrits*, 4. köt. 227. old. Magyarul: A szubjektum makrodinamikája. A szubjektum és a hatalom. Ford. Kiss Attila. *Pompeji*, 1994. 1–2. szám, 182. old.

42 ■ Michel Foucault: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Ford., utószó: Sutyák Tibor. Latin Betűk, Debrecen, 1998. 133. old.

A szubjektivitás és a szubjektíváció pedig Foucault életművének utolsó periódusában válik kitüntetett tárggyá, amikor a szubjektivitás konkrét történeti modelljeit kutatta, nevezetesen azt, hogyan „váltunk értelmessé, gyógyíthatóvá, normálissá, büntethetővé, szexuálissá, erkölcsössé? Ezekben a modellekben saját aktuális *létezésünk* származására derül fény” – fogalmaz Takács Ádám (118. old.). A jelen történelmének nevezett módszertanból adódik a történetiség komolyan vétele e kérdésekben, amikor Foucault konkrét elemzésekben írja körül a történeti értelemben vett szubjektum konkrét meghatározottságát. Nem fogadja el sem azt, hogy a történetiség megértése a szubjektum egyszer s mindenkorra adott szerkezetéből következne, sem azt, hogy a szubjektumot az egyszer s mindenkorra adott történelemből vezessük le. Foucault egy előadásában módfelett érdekesen fejt ki a szubjektum (*sujet*) kettős kötöttségét; talán nem minden magyar anyanyelvű olvasónak magától értetődő, de a francia *sujet*, *-ette* szó jelzős szerkezetben egyszerűen „alávetettet” is jelenthet. Ebben az értelemben beszél Foucault a „szubjektum” kettős jelentéséről. Az egyikben az alávetettséget jelenti a valakitől való függés vagy ellenőrzöttség formájában, míg a másikban a lelkiismeret vagy az önismeret révén az egyén saját önanonosságához kötött alávetésről beszélhetünk.⁴¹

Takács Ádám az alávetés e két, *hatalomhoz* kötött modalitásának megértését mindig konkrét történeti kontextushoz köti, „hiszen a szubjektivitás, egy állandónak tekintett tapasztalatából való kiindulás, lehetetlenné tenné, hogy az elemzendő viszonyokat a maguk változó és történetileg pregnáns minőségében értékeljük” (119. old.). A szubjektum képződése tehát a társadalmi gyakorlatok és tudásformák által határoltan, *történetileg* megy végbe, de alávetve a szubjektum saját belső viszonyainak is. Ám a viszonyrendszerben semmi sem vezethető vissza pusztán önmagára, hiszen a viszony lényege, hogy a külső és belső alávetés formái szüntelenül alakítják egymást, így Foucault nem egyszerűen befejezett történeti képződményként mutatja meg a szubjektumot, hanem a „szubjektívációt mint *történelmi módot*” (120. old.) elemzi.

„Paradox módon tehát azt kell mondanunk – összegez Takács Ádám –, hogy a szubjektíváció az a történeti folyamat, amelyben az egyén önmeghatározási törekvésében tulajdonképpen saját történetileg képződött szubjektivitását teszi újra meg újra, indeterminálttá. S ez még akkor is így van, ha a szubjektívációs folyamat célja az igazság meghatározása: hiszen [...] a szubjektum nem tudja előre, hogy önmaga alakításával [...] milyen árat fizet majd az igazságba való bepillantásért.” (121. old.)

A szubjektivitásnak ezek a modelljei egzisztenciálisak, amennyiben kritikai értelemben a saját létünkre

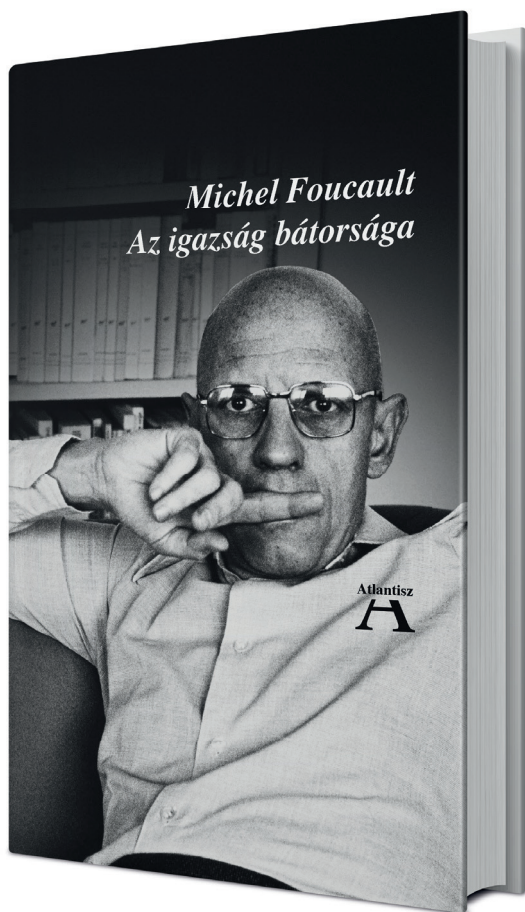
vonkozzatjuk őket. A történeti problematizálásnak tehát nem az a célja, hogy önmagában és önmagáért előállított konstellációkat írjon le, hanem az, hogy mintegy *beavatkozzék* a valóságba. *Az idő nyomai* idézi is Foucault-nak azt a fordulatát (122. old.), hogy olyan modell kialakítására törekszik, amely a „segítségünkre lehet, ha meg akarjuk szabadítani magunkat mindattól, ami a múltban történt”.⁴² Ám a beavatkozásra sem pusztán azért kerül sor, hogy történeti példával a jelenben evidensnek tartott modell idegenségével szembesítsen, hanem hogy el tudjuk oldani létünket attól az esetlegességtől, amely azzá tett bennünket, amik vagyunk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ebben az egzisztenciális modellalkotásban ideig-óráig megcsillan a történelem móresre tanításának lehetősége.

A könyv harmadik harmada voltaképpen azt vizsgálja meg, hogyan működnek a gyakorlatban ezek a felismerések. Takács Ádám is azt az értelmezést követi, hogy Michel Foucault életművének gazdagságát, gondolkodásának erejét, a megnyitott művelti területeken való navigálás plauzibilitását az elméleti problematika történeti anyagon való megmunkálása szavatolja. *Az idő nyomai*ban a vonatkozó passzusok főként *A szexualitás története* témáit rekapitulálják: a gondoskodó biohatalom, a biopolitika, a tudás – és nem hatalom! (vö. 136. old.) – akarása, valamint az ugyancsak nehezen fordítható foucault-i neologizmus, a *gouvernementalité*, vagyis kormányzási – tágabban talán: uralmi – mentalitás kérdéseit. Végül, a pszichoaktív szerek kapcsán, Takács Ádám egy esettanulmányban alkalmazza, a modern nyugati társadalmaknak elsősorban a kizáráson alapuló drogpolitikáját bemutatva, a biopolitika foucault-i nézőpontját.

TO HAVE A VANISHING ACT

A nyomasztónak érzékelt francia értelmiségi vitáktól és veszekedésektől menekülve Foucault elfogadta az amerikai meghívásokat, és 1979 őszétől mind többet tartózkodott az Egyesült Államokban, főleg Kaliforniában és New Yorkban, s egyre otthonosabban érezte magát a tengerentúlon. 1983-ban, egyik amerikai útjáról hazatérve barátai látták, mennyire lefogyott, ám – nem lévén más tünet – ezt a nagy terhelésnek tudták be. Ugyanezen év végétől az orvosok már az AIDS-re gyanakodtak, de mivel a HIV-vírust a francia és amerikai kutatók még épp csak izolálták, a betegség lefolyását nem lehetett megjósolni (az akkor tipikusnak tekintett tünetek nem jelentkeztek Foucault-nál).

Önéletrajzi regényében így örökítette meg Hervé Guibert, Foucault egyik közeli barátja azt a jelenetet, mikor a – Muzil álnéven szereplő – filozófus először hallott az AIDS-ről: „Bill beszélt nekem először a híres betegségről 1981 körül. Az Egyesült Államokból tért vissza, ahol egy szaklapban olvasta az első klinikai beszámolókat erről a különös módon



ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház
 Tel.: (36 1) 267 6258
 E-mail: atlbook@t-online.hu
 www.atlantiszkiado.hu

végbemenő halálról. Maga is úgy idézte fel, mint valami misztériumot – valóságosan, némi szkepszissel. [...] Muzillal kettesben vacsoráztunk, mikor beszámoltam neki a Billtől kapott aggasztó hírekről. Kanapéjáról a földre esett, s összegörnyedve örült nevetésben tört ki: »Olyan rák, mely kizárólag a homoszexuálisokat érinti, nem, ez túl szép, hogy igaz legyen, halálra röhögöm magam.«⁴³ Amint azt élettársa, Daniel Defert elmondta, az orvosok ózkdodtak attól a leegyszerűsítéstől, hogy homoszexualitás = AIDS. Ugyanakkor a teljes kórházi személyzet odafigyelt arra, hogy Foucault tovább tudjon dolgozni kéziratán, így ameddig csak lehetett, ambuláns kezelést alkalmaztak. Defert utóbb úgy vélte, hogy az orvosok biztosan tudták, de nem közölték a várható kimenetelt; talán a hallgatásukkal akarták megadni Foucault-nak a „saját halálához való titkos viszony” jogát. Ám miután 1984. június 10-én lakásában összeesett, elkerülhetetlenné vált a kórházi kezelés; a nyilvánosság teljes kizárásával a Salpêtrière kórházba szállították. A „mit jelent betegnek lenni?” foucault-i kérdése rögtön fullasztó tapasztalattá vált a kórház falai között. A kapkodás, a titkolódzás, valamint a tekintélytisztelő ostoba hierarchia összjátéka végül oda vezetett, hogy Foucault-t olyan körte-rembé vitték, amelyet korábban idő hiányában nem fertőtlenítettek, így a szinte működésképtelenné vált immunrendszere egyszerűen nem tudott védekezni a kórházi fertőzéssel szemben; 1984. június 25-én, délután halt meg. Végül Daniel Defert is csak a halotti bizonyítványból értesült arról, hogy a halál oka az AIDS volt, ám az orvosok rögtön biztosították, hogy ez titokban marad, mert minden nyomot eltüntetnek.⁴⁴

Az élet ebben az esetben nem engedelmességet a fentebb kivonatolt tudós modellalkotásoknak, nem hagyta, hogy „kívülről” beavatkozzanak a valóságba. *A diskurzus rendjének* poétikus nyitómondatában az áll, hogy a beszélő suttyomban szeretett volna besomfordálni saját előadásába, melynek nem lenne kezdete, s melyet nem egy triumfáló én, hanem egy névtelen hang adna elő. Úgy tűnik, Michel Foucault-nak az akkor titokzatos betegségtől elgyötört teste, a kórházi falak mögé rejtett, sejtelmes hallgatással övezett halála, eltűnése nem kevésbé sejtelmes. Talán Lou Reed gyönyörű dala fejezi ki legjobban e modalitást: „*It must be nice to disappear, to have a vanishing act.*” □

43 ■ Hervé Guibert: *A l'ami qui ne m'a pas sauvé la vie*. Gallimard, Paris, 1990, 21.

44 ■ Éric Favereau: Foucault. Les derniers jours. Interview avec Daniel Defert. *Libération*, 2004. június 19–20., Foucault-melléklet, iii–iv. old.